

**SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ İCTİMAİ-MAARİFÇİ VƏ
DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ**

XIX yüzildə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkiri Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) 1835-ci ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq illərini ana babası Molla Hüseynin himayəsində Qafqazın Yaqsay kəndində keçirən, burada mədrəsədə dini təhsil almaqla yanaşı ərəb və farscaı öyrənən Seyid Əzim 1853-cü ildə yenidən Şamaxıya qayıtmışdır. 1855-1858-ci illərdə Bağdad, Şam, Məkkə, Mədinə, Qahirə, Hələb, Təbriz, İsfahan və digər Yaxın Şərq şəhərlərini həm elmini artırmaq, həm səyahət etmək məqsədilə gəzib-dolaşan Seyid Əzim təxminən 1859-cu ilin başlarında Şamaxıya qayıdaraq cəhalətə, avamlığa qarşı çətin bir mübarizəyə başlamışdır. Məhz cəhalətə qarşı mübarizə aparıb millətinə işıqlı yol göstərmək uğrunda mübarizə aparan Seyid Əzim 1874-cü ildə Şamaxıda fəaliyyətə başlayan yarı mülki, yarı ruhani məktəbdə fars və türk (Azərbaycan) dili müəllimi təyin olunmuş, eyni zamanda 1877-ci ildən Şamaxı şəhər məktəbində də dərs vermişdir. O, 1879-cu ildə siyasi cəhətdən şübhəli hesab edilərək müəllim vəzifəsindən uzaqlaşdırılsa da, bu uzun sürməmişdir. Şair Tiflisə gedib müfəviq orqanlara şikayət etməklə öz yerinə bərpa olunmuşdur. O, 1888-ci il mayın 20-də müəmmalı şəkildə ölmüşdür (1, s.542-548). Seyid Əzimin başlıca əsərləri aşağıdakılardır: “Təzkirə”, “Divani-türki”, “Rəbül-ətfal”, “Təcül-kütub” və b.

İctimai-maarifçi görüşləri. Bizeə, S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşündə dini və ictimai maarifçilik görüşləri bir yerdə şərh olunmalıdır. Qeyd edək ki, o bir tərəfdən maarifçiliyin əhəmiyyətindən bəhs edir, digər tərəfdən əhəlinin maariflənməsinin türk dilində yazılan kitablarda öz əksini tapmasının vacibliyi göstərirdi. Bu anlamda o, Zərdəbiyə göndərdiyi məktublarının birində məktəblərdə türk dilində şəriət dərslərinin olmadığını və bu dildə bir kitab yazdığını bildirmişdir: “Bizim məktəblərdə oxumağa türki dilində uşaqlar üçün şəriət kitabları yoxdur. Mən bir müxtəsər türki dilində «Zakon-bojiy» kitabı yazmışam” (2, s.125). Başqa bir məktubunda isə Şirvani Zərdəbiyə yazır ki, «...öz türki lisanımızda çox asan ibarələrlə bir türki kitab nəzm etmişəm» (2, s.128). Eyni zamanda türk dilinin qədimliyi ilə öyünən S.Ə.Şirvani, «Ökinçi»nin nəşri ilə əlaqədar onu belə tərif etmişdir:

*Neçə müddətdi ki, Həsənbəyi-zar,
Hüsnü-tədbir ilə o fəxri-kibar,
Öz qədimi lisanımızda haman,
Qəzetə çapını edib ünvan (2, s.60).*

Deməli, Türk dilində maarifləndirmənin vacibliyini önə çəkən S.Əzim elə doğma dilində də Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan türklərinin cəhalətinin, avamlığının səbəblərini izah etməyə çalışmışdır. S.Əzim yazır:

*Nə səbəbdən zəlilü xar olduq,
Ərzəli-xəlqi-ruzigar olduq?
Gər özün tapsan, ey vəfa kanı,
Sənə qurban bu Seyyidin canı!» (2, s.67).*

Onun fikrincə, Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan türklərinin başqa millətlərdən geridə qalmasının səbəbi isə islam dini deyil, müsəlmanların-türklərin özlərinin millət qeyrəti çəkməmələridir. Kimsə naxoş olanda onun dərdinə dərman axtarıldığını bildiren Şirvaniyə görə, Qafqaz müsəlmanları məhz riyakar ruhanilərin də oyunlarına gələrək öz nadanlıqları üzündən tərəqqidən uzaq qalıblar. Şirvani yazır:

*İndi naxoşdu-milləti-islam,
Ona lazımdır eyləmək əncam.
Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq-
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyə-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam (2, s.117-118).*

S.Ə.Şirvani müsəlmanların günü-gündən zəlil olub «naxoş»lamalarının səbəbini yalnız onlarda «millət qeyrətinin» az olmasında deyil, həm də onların savadsızlıqlarında görürdü. Elm və tərbiyə əldə etməyin faydasını dəfələrlə qeyd edən, tərəqqinin ancaq elmə bağlı olduğunu söyləyən ziyalıya görə, elm təkcə müsəlman uşaqlarına öyrədilən «Nəhv» və «Sərf», «Gülüstən», «Bustan», «Leyli və Məcnun», «Vəsf-i bədəfuruş» və bu kimi digər kitablardan ibarət deyil. Onun fikrincə, bu baxımdan müsəlmanlar arasında elmi kimdən öyrənməyin və hansı elmləri öyrənməyin özü də problemdir. Şirvani yazır:

*Hansı məktəbdə fəvci-ətfali,
Hansı bir elmdən edək hali?
Məktəbi-tibb, ya ki hikmətdən?
Ya ki hərbiyyə, ya ki hirfətdən? (2, s.123).*

S.Ə.Şirvani müsəlmanların ağır günə düşmələrinin səbəbini H.Zərdabi kimi başa düşsə də, bütün bunlardan çıxış yollarını göstərərək ümumi tezislərdən çıxış etmişdir. Şirvaniyə elə gəlmişdir ki, əgər islama, şəriət qanunlarına olduğu kimi əməl edilərsə və bu dövrdə Avropada da geniş yayılan mütərəqqi ideyalar – yeni üsullu məktəblər, qəzetlər yaranarsa, dünyəvi elmlər öyrənilərsə onda İlam xalqları, o cümlədən Qafqaz türkləri də inkişafa qədəm qoyacaqlar. Bu baxımdan müsəlmanların cəhalətdən, avamlıqdan qurtarıb inkişaf etməsi yollarından birini yeni tipli məktəblərin açılmasında gören S.Ə.Şirvani bu işin başlıca iştirakçılarından biri olmuşdur. Bu məsələdə ona H.Zərdabinin, eləcə də «Əkinçi» qəzetində irəli sürülən Türk, İslam və Qərb ideyalarının güclü təsiri olmuşdur. Belə ki, Şirvani Şamaxıda açılan yeni tipli məktəbdə Zərdabinin ən azı mənəvi əməyinin olmasını etiraf edirdi (2, s.132).

S.Ə.Şirvaniyə görə, yeni məktəblərdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də öyrədilməlidir. Lakin müsəlmanlar arasından dünyəvi məktəbin və qəzetin əleyhinə olanlar da var idi: müsəlmanlar uşaqlarını nə məktəbə qoyurlar, nə də qəzet oxuyurdular. Başqa müsəlmanlara nüsxə olmaq məqsədi ilə Şirvani oğlunu Şamaxıda açılan yeni məktəbə qoyduğunu görə xalqın məzəmməti ilə qarşılaşır. Bu zaman oğluna xitabən o, yazır:

*Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get, əhli-ürfən ol! (2, s.129).*

Eyni zamanda Şirvaninin soydaşları yeni məktəbə qarşı çıxdıqları kimi, qəzetin də əleyhinə idilər. S.Əzim isə hər iki halda Zərdabinin tərəfini saxlayaraq dünyəvi məktəbin və qəzetin zamanının tələbi olduğunu müsəlmanlara anlatmağa çalışır və qeyd edirdi ki, burada şəriətə zidd heçnə yoxdur. H.Zərdabini «millətin xeyrixahı» adlandıran S.Ə.Şirvanidə millət təəssübkeşliyinin yaranmasında onun böyük rolu olmuşdur. Zərdabinin Qafqazda ilk dəfə türkcə qəzet çıxarmasını böyük bir yenilik hesab edən S.Ə.Şirvani «Əkinçi»nin yaranmasını mühüm hadisə kimi dəyərləndirirdi (2, s.57).

Yeni tipli məktəb və qəzetlərlə yanaşı, Qərbdə mövcud olan dünyəvi elmlərin Qafqazda yayılmasını da təbliğ edən S.Əzim qeyd edir ki, artıq bütün dünya oyanıb, işlər sahmana düşüb. Ancaq «İslam milləti»nə gəlincə, vəziyyətin tamamilə əksinə olduğunu etiraf edən ziyalının fikrinə görə, biz babalarımızda nə görmüşüksə hələ ona əməl edirik. Artıq avropalılar Ay, Günəşin nədən tutulmasını, zəlzələnin nədən baş verdiyini bildiyi halda, müsəlmanlar hələ də xürafat içindədirlər və elmə inananlar kafir adlandırılır. Şirvani dindəşlarını inandırmağa çalışırdı ki, burada heç bir küfr yoxdur:

*Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən (2, s.119).*

Onun fikrinə, bu gün Avropanın kəşf etdiyi bir çox ixtiralar Quranda da öz əksini tapmışdır. Sadəcə, indiyə qədər din başçıları Quranı xalqa olduğu kimi çatdırmayıblar. S.Ə.Şirvani həmin ruhaniləri nəzərdə tutaraq yazır:

*Hani islam üçün sərəncamın?
Yerə girsin o müctəhid namın!
Söylədin teleqramı elmi-bəlis-
Ki, onu ixtira edib iblis.
Kari-şeytan dedin dəmir yolunu,
Xalqa etdin haram Dum pulunu.
Xaçpərəstlər təmam düşdü qabaq,
Tökülüb daldı qaldıq, ay sarsaq!
Aldı əhli-kitab dünyanı,
Şərh edirsən sən indi Quranı?!
Əhli-islam oldu xarü zəlil,
Baisi sənsən, ey imami cəlil!
Sən bizi nəfə etmədin vasil,
Barı qoy özgə elm edək hasil.
Bizi bəsdir bu qədər aldatdın,
Dini dinarə hər zaman satdın (3, s.44).*

O güman edirdi ki, əgər müsəlmanlar dünyəvi elmləri öyrənsələr, Quranın mütərəqqi din olduğunu daha yaxından anlamış olarlar. Bu baxımdan S.Əzim müsəlmanları dini elmlərlə bərabər coğrafiya, etika, tarix və bu kimi dünyəvi elmləri də öyrənməyə dəvət edirdi. O, ümidini üzmür və islam millətlərinin də bir gün

oyanacağına inanırdı. Onun fikrincə, bunun üçün köhnə dünya ilə vidalaşmaq və yeni dünyaya daxil olmaq lazımdır:

Gətirmək təzə üsluba gərəkdir köhnə dünyanı (2, s.197).

Deməli, o, Qərb mədəniyyətinin bəzi cəhətlərini təqdir etməklə yanaşı, ümumilikdə nicat yolunu İslam mədəniyyətindən, Türk mədəniyyətindən kənarda axtarmağı mənasız görmüş, bu mənada ortaq mövqedən çıxış etməyə cəhd göstərmişdir. Hər halda Şirvani Bakıxanov kimi Qərb mədəniyyətindən tamamilə kənarda durmasa da, Axundzadə kimi də İslam-Türk mədəniyyətindən birdəfəlik əl çəkməyi də doğru hesab etməmiş, bu anlamda Zərdabinin yoluna yaxın orta bir yol izləmişdir.

Dini-fəlsəfi görüşləri. S.Ə.Şirvaninin dini-fəlsəfi görüşlərinin əsasını Qurani-Kərim və hədislər təşkil etsə də, o yenilikçi bir müsəlman-türk mütəfəkkiri idi. Şirvani islam qanunlarından kənara çıxmasa da, ancaq o dövrdə baş verən cəhəlati açıq şəkildə tənqid edir və millətin inkişafı naminə şəriətdən, peyğəmbərin hədislərindən uyğun misallar gətirirdi. Bir sözlə, S.Ə.Şirvani bir tərəfdən Quranla, o biri tərəfdən isə yenilikçi düşüncələrlə millətinin oyanışına xidmət göstərməyə çalışmışdır.

Seyid Əzimin İslam dininə, İslam fəlsəfəsinə bağlılığı daha çox özünü Qurana, Məhəmməd Peyğəmbərə (s.), Həzrət Əliyə (ə) və Əhli-beytə olan sevgisində biruzə vermişdir. O, Qurani-Kərimin müstəsnalığı ilə bağlı yazırdı:

*Gərçi mənası qeyri-asandır,
Kağızı, xətti, cildi Qurandır.
Harada görsən kəlami-sübhani,
Öpübən qoy göz üstünə ani.
Möcüzü-həqdü batimü zahir,
Məss etməz məgər onu tahir? (3, s.109).*

Seyid Əzim «Peyğəmbərin tərifi» şeirində isə, Məhəmməd Peyğəmbərə olan sevgisini belə ifadə etmişdir:

*Daxi yüz töhfeyi-səlatü salam,
Nə qədər var bu gərdişi-əcrəm,
Olsun ol şəxsə kim, müləyyəddir,
Ənbiya sərvəri Məhəmməddir.
«Qabəqövseyin» bəzminin şahı,
«Fətədəlla» süpehrinin mahi.
«Vəzzüha» vəsfi-mahi-rıxsarı,
Rəmzi-«Vəleyl» zülfünün tari.
Ol ki, nələyni vermiş ərsə rəvac,
Ənbiya cümle feyzinə möhtac.
Zatına yax zəmanə icrə nəzir,
Mehdiyü hadiyü bəşirü nəzir –
Kim, odur şəmsi-Yəsribü Bətha,
Şəbi-dacə cəmalı verdi ziya.
Münkəşəf ondan oldu sübhü-əzəl,
Münxəsəf ondan oldu Latü Cəsəl.
Odur ecazə mənbəyi-mütləq,
Barmağından qəməl olub münşəq.
Ona Qurani möcüzü-baqi –
Ki, qoyub aciz əhli-afaqi.
Gərçi ümmidi zahir ol mövla,
Leyk oldu müləllimi-əsmə.
İlləti-məyəkümü məniyi-ün,
Mənbəyi-çəşməsari-elmi-lədiün.
Sirri-tövhidü nəfsi-sərməddir,
Əhədü Əhmədü Məhəmmədir (3, s.10).*

Hətta, Seyid Əzim arzulayırdı ki, Allah sonuncu peyğəmbəri gərək türklərdən seçərdi və Quran da türk dilində olardı:

*Çün Mühəmməd ərəbdən etdi zühur,
Öz lisanında qıldı həq məmur.
Türkdən göndərəydi gər ani,
Türki dildə olurdu “Qurani (3, s.10).*

Başqa bir şeirində isə, mütfəkkir Peyğəmbərin Allah tərəfindən elçi seçilməsinin səbəblərini izah etməyə çalışır:

*Axiri-həccini çün Xatmi-rəsul etdi təmam,
Azimi-Yəsrib olub Əhmədi-Məhmud məqam,
Ol şəhə-Xümmi-qədir üzrə olundu ilham,
Gəldi Cibril ki, ey sərvəri-səyyarə məqam,
Sənə göndərdi salam izadə-qəhhar bu gün.*

*Sən gərəkdir edəsən Xümmi-qədir üzrə nüzul,
Göftü eyləməsin zümreyi-əshab füzul,
Bəs gərək zahir ola mərtəbeyi-zövcü-Batıl,
Olacaqdır o şahin ziddi «zəhumən və cəhul»,
Açılır aləmə məxfi olan əsrar bu gün (2, s.8).*

Ya da:

*Məhəmməd nuri zahir oldu gün tək kainat içrə,
Ziyalansın gözü kim, aləmə nuri ziya gəldi (2, s.72).*

Deməli, Peyğəmbərin bu dünyaya gəlməsi və elçi olaraq Allah tərəfindən seçilməsinin böyük bir anlamı vardır. Seyid Əzimə görə, Peyğəmbərin kainat içində “nuri zahir” olmasından tutmuş Qurani müsəlmanlara çatdırması Allahın miqyasa sığmaz lütfü ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Peyğəmbər yalnız dövrünün cahillərini doğru yola çəkməmiş, həm də gələcək də baş verə biləcək dəhşətlərdən insanları xəbərdar etmişdir. Şirvani yazır:

*Ari, ari, cənab pyeğəmbər
Bu hədisi veribdi xəlqə xəbər –
Ki: «Gəlir bir zamanı-tulü təvil
Əhli-islam olursa xarü zəlil,
Tutar ol vəqt küfr dünyanı,
Xar edir çərx əhli-iymanı.
Nə ki cühhal, bəlkə alimlər
Dinimi, şərimi bəyənməzlər».
Sədəqə, sədəqə rəsulillah.
Bu hamı əsrdir bil, ey gümrah! (2, s.185).*

Peyğəmbərdən sonra Həzrət Əlini İslam yolunda özünə rəhbər kimi qəbul edən şair-filosof yazırdı ki, kim onun yoluyla gedirsə nicat da tapacaqdır. Çünki peyğəmbərin yolunu ondan sonra doğru davam etdirən Həzrət Əli və onun ardıcılıarı olmuşdur. Şirvani yazırdı:

*Uyma zəntəblərə, tut şahı-Mərdan yolunu,
Ələ al sağəri-mey, məşrəbi-mərdanədi bu (4, s.267).*

Ya da:

*Gər zati-həqqi bulmaq dilərsən,
Əğyarı tərk et, tap Mürtəzani.*

*Aləmdə yoxdur bir ondan özgə,
Əhvəl degidlin bir görsən anı.*

*Zati-Məhəmməd zati Əlidir,
İki bədəndə bir bil o canı (4, s.337).*

Ancaq Seyid Əzimin “şəliyi” mənəvi anlam daşıdığı üçün sünnilərə qarşı heç bir düşmənçilik münasibəti bəsləməmişdir. Sadəcə, o inanırdı ki, Xilafətin ilk rəhbərlərinin hər hansı günahları olubsa Allaha qarşısında cəzalarını alacaqlar:

*Mən özüm şüayəm, budur sifətim,
Leyk əshabə yox müxalifətim.
Gər Əbubəkrlə Ömər, Osman
Zülm ediblərsə, Həqq edər divan (3, s.8).*

Ümumiyyətlə, Şirvaniyə görə müsəlmanların çoxu elm öyrənmək, millət qeyrəti çəkmək əvəzinə, İslam dininə aid müxtəlif məzhəblərə üz tutublar ki, bu da doğru deyildir. Bu baxımdan S.Ə.Şirvani müsəlmanların geriliyinin səbəblərindən bir kimi də dini məzhəbləri, xüsusilə sünni və şiə məsələsini göstərirdi:

*Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybat.
Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kor gözü.
Bizə sairələr eyləyir töhmət,
Çün tərəqqi edibdir hər millət (2, s.118).*

Çox təəssüflər olsun ki, hələ o vaxt erməniləri, gürcüləri və başqa xalqları millət adlandırıb öz adı ilə çağırduğumuz halda, eyni bir xalqı dini məzhəbə görə bir-birindən ayırıb sünni və şiə kimi, ən yaxşı halda müsəlman milləti olaraq qələmə alıb, bir-birinə qarşı qoymuşuq. S.Ə.Şirvani də millətinin ziyalı oğlu kimi, sünni-şiə məsələsinə son qoyulmasının vacibliyini dərk etmiş və başqa xalqlar kimi tərəqqi etməyin zamanının gəldiyini yazmışdır.

Seyid Əzimin dini-fəlsəfi baxışlarında İslam dininə aid ayin və mərasimlərdəki əlavələrin də tənqidi xüsusi yer tutur. Bu mənada, onun İslamın böyük cəfakəşlərindən hesab olunan İmam Hüseynin (ə) qətl məsələsi ilə bağlı məhərrəmlikdə həyat keçirilən təziyədarlığa, xüsusilə Aşura gününə münasibəti bir çox müasirləri ilə müqayisədə fərqli olmuşdur. Seyid Əzim ilk növbədə, İmam Hüseynin (ə) qətlinin müəyyən bir çərçivədə məhdudlaşdırılıb fanatizmə qeyd edilməsinin əleyhinə çıxmışdır. S.Ə.Şirvaniyə görə, İslamda belə bir hökm yoxdur ki, baş çapmaq, qan tökmək lazımdır. Onun fikrincə, əgər məhərrəmlikdə müsəlmanların özlərinin qanlarını tökməsi ilə bağlı müddəa olsaydı, ilk növbədə buna tanınmış din alimləri ya da imamlar özləri əməl edərdilər:

*Hec eşitdimmi çapıb başını imami-Cəfər?
Ya ki Museyyi Riza, Əskəriyyə-xəstəciğər,
Bizdən onlar məgər öz cəddini az istərlər?
Niyə bəs vermədilər bu işə fərman əxəvil!*

*Bu yaqındır əgər olsa özü zində imam,
Hökm edər: çarpma başın, nəhydi bu fəli-həram.
Yenə hər il çarpacaq başını bu qövmi-əvam,
Demə kim, tərki-təbiət ola asan, əxəvil! (2, s.41).*

Bununla da Seyid Əzim hesab edirdi ki, özlərini şiə hesab edən müsəlmanların məhərrəmlikdə baş yarıb, zəncir vurub qan tökmələri İmam Hüseynə (ə) olan sevgilərindən daha çox buna artıq adət etmələridir. Yəni onlar artıq məhərrəmliyi bu formada qeyd etməyi bir adət halına salıblar. Ona görə də, öz cahilliklərindən və avamlıqlarından ibrət dersi ala bilmirlər. Seyid Əzim yazırdı:

*Doğrudur, baş çapırıq biz dəxi cəmiyyət ilə,
Bunu lazımdır həlal eyləməyə hüccət ilə,
Nə olur bir göz açıb baxmaq işə ibrət ilə,
Bəlkə yoldan çıxarıbdır bizi şeytan, əxəvil! (2, s.41)*

Yaxud da:

*Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün düşdü qabaq,
Dalda qaldıq tökülüb cəhl ilə biz, ay sarsaq!
Bəs nə vaxtı bizə qismət olacaq göz açmaq? (2, s.43).*

Ümumiyyətlə, S.Ə.Şirvani o fikrin tərəfdarı idi ki, İmam Hüseynin (ə) Kərbəlada şəhid olmasının mənəvi mahiyyətini dərk etmək və ondan şüurlu şəkildə nəticə çıxartmaq lazımdır. Bu şüurlu nəticə isə ondan ibarətdir ki, müsəlmanlar İmam Hüseyn (ə) kimi xoşniyyət, himmətli və ümmətsever olmalıdır. Başqa sözlə, İmam Hüseyn (ə) yolunda qan töküüb divanəlik etməkdənsə onun şəhadət yolunu davam etdirmək və o ucalığa qovuşmaq uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır. Bu baxımdan Seyid Əzim imam yolunda qan tökməyi savab əməl kimi qələmə verənlərə qarşı çıxırdı.

Təsadüfi deyil ki, İslam fəlsəfəsinin mühafizəkar nümayəndəsi M.M.Nəvvab bu cür düşüncələrinə görə Seyid Əzimi İmam Hüseynin (ə) şəhadət yolunu dərk etməməkdə, hətta kafirlikdə belə ittiham etmişdir. Onun fikrincə, Seyid Əzim Kərbəla faciəsini dərk edə bilmədiyi üçün, imam yolunda qan tökməyin mahiyyətini anlamamışdır. Nəvvab yazırdı:

*Aç bəsirət gözünü şahidə-tərəf,
Baxgilan Kərbəbə səmtinə meydana tərəf.
Məhliqə canları gər tiği-çəfa ilə tələf,
Gör ki, sən də olusan qanına qəltan, Əzim (5, s.62).*

Nəvvabın fikrincə, S.Əzim o vaxt Kərbəla müsibətini anlayar ki, onun kimi imam yolunda baş yarıb qanını tökdü, qəmlə göz yaş axırdı və nəhayət, cəddini tanımış olardı:

*Dəxi bihudə danışma sən, əya, paki-nihad,
Eylə Nəvvab kimi nəfsi-zəlumla cihad,
Qəmlə qan-yaş axıt, eyləgilən cəddini yad,
Nariza olmaya, ta şah-i-şəhidan, Əzim (5, s.62).*

Seyid Əzim isə Nəvvabın bu həcvinə cavab olaraq yenidən yazırdı ki, ağlamaqla, qan tökməklə nə cəddini tanımaq, nə də Kərbəla müsibətini anlamaq mümkündür.

*Kim deyir ağlama sən Kərbəbə sərvarinə?
Canımız cümlə fəda olsun onun Əkbərinə,
Ağladı ərzü səma təşnə ölən Əsgərinə,
Onu inkar edənün zatına lənət, Hadi! (2, s.43).*

Yaxud da:

*Leyk siz bir para büdətlər edibsiz iycad,
Qoymusuz adını siz təziyə, ey əhli-fəsad!
Sizə bu təziyədən özgə həvəslərdi murad,
Mən ölüm, sən bir özüün eylə mürüvvət, Hadi! (2, s.42).*

Seyid Əzim doğru olaraq yazırdı ki, baş yarıb qan tökməyi, zəncir vurmağı, qəmlə göz yaşı axıtmağı imam yolunda savab sayanlar, ancaq nədənsə ac və kimsəsiz müsəlmanlara öz mallarından Kərbəla şəhidinin ehsanı kimi pay vermirlər. Yalnız quru baş yarmaq, göz yaşı axıtmaqla kifayətlənirlər. Seyid Əzimin fikrincə, bütün bunları onu göstərir ki, bəzi müsəlmanlar üçün İmam Hüseynin (ə) yolu ya aydın deyildir, ya da onlar bundan xəbərdar olsalar da özlərini qanmazlığa vurur və şəxsi maraqlarından çıxış edirlər. S.Ə.Şirvani yazırdı:

*Bu deyilmi qərəzin başıvi sən çapmaqdan,
Yəni ki, canımı cananə edərdim qurban.
Məluvi bəs nə üçün eyləməyirsən ehsan?
Quru baş çapamağa sən etmişən adət, Hadi! (2, s.42).*

Göründüyü kimi, məhərrəmliyə, Aşura gününə münasibətdə Azərbaycan Türk ziyalıları arasında müəyyən dərəcədə fərqli fikirlər olmuş, hər bir mütəfəkkir Kərbəla müsibətini özünəməxsus şəkildə dəyərləndirməyə çalışmışdır. Şübhəsiz, bu məsələ ətrafında gedən mübahisələrdə İmam Hüseyn (ə) yolunda baş yarıb, zəncir vurub qan çıxaranlar deyil, onun şəhadət yolunu ağılla dərk edib ondan nəticə çıxartmaq istəyən Seyid Əzim və onun kimi düşünənlər doğru yolda olmuşdur.

Sufi görüşləri. Seyid Əzimin dünyagörüşündə sufiliyə, sufizmə meyillik də çox hiss olunur. Xüsusilə də, o, riyakar zahidlərə, ruhanilərə nisbətə özünü bir sufi kimi görür. Yəni onun dindarlığı, möminliyi bir sufi möminliyidir. Məsələn, o, orucluğu bir zahid kimi deyil, bir mömin sufi kimi dərk edir:

*Bir ay rəməzan oruc tutub hər axşam,
İftarımı eylədim şərabi-gülfam,
İndi nədir, ey şeyx, şəriət hökmü,
Kəffərə verim, oruc tutum, ya itam? (4, s.347).*

Eyni zamanda, o, ramazanın sufilik anlamda mahiyyətini ortaya qoyan bir şeirində yazırdı ki, fani dünyada əsas məqsəd insanla Allah arasına sədd çəkməməkdir. Məhz ramazan ayında riya əhlinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Allahla insan arasında səmimi bir əlaqənin, ilahi bir sevginin yaranması mümkün olur. O yazır:

*Ey saqi-yi-gülçöhrə, mahi-rəməzan oldu,
Gülzari-rüxi-dilbər zəf ilə xəzan oldu.*

*Dildar tutub ruzə, zəf oldu ona qalib,
Sən yengi çıxan aydır, çərx üzrə əyan oldu.*

*Qaçmış o güli-alın ləli-ləbinin qanı,
Bağrım tutulub qəmdən, qönçə kimi qan oldu.*

*Aşüftə olub kakil əbruyi-kəcin tutdu,
Mah idi bu eyd üçün əbr içrə nihan oldu.*

*Açıldı dəri-məscid, cəm oldu riya əhli,
Bağlandı səri-mina, qəmdən xəfəqan oldu.*

*Niyyət gecəsi verdim imanı, şərab aldım,
Sud oldu bu sövdədə, zahid, nə ziyan oldu?*

*Ta hübbi-Əlidən mey Seyyid kimi nuş etdim,
Sərməstligim, saqi, məşhuri-cahan oldu (4, s.331).*

Seyid Əzim hesab edirdi ki, Allahla insan arasında sədd çəkən İslam dini adı altında çıxış edən riyakar ruhanilərdir. Bu anlamda şair İslam dininin günü-gündən «naxoş»lamasının başlıca səbəbkarı kimi hər hansı məzhəbə qulluq etməsinə baxmayaraq, onun adından çıxış edən bütün riyakar ruhaniləri, zahidləri, mollaları göstərmişdir. S.Əzimin fikrincə, onların riyakarlığı nəticəsində mömin müsəlmanlar məscidlərdən üz çevirir, onların övladları tərəqqidən geri qalır, dini ayin və mərasimlərin mahiyyəti dəyişdirilir, məzhəblərarası təfriqələr daha da vüsət alır və nəticədə «islam milləti» naxoşlayır (2, s.117-118).

Bizə elə gəlir ki, Seyid Əzim məhz bütün bunlara son qoymaq, yəni naxoş «islam milləti»ni sağaltmaq üçün Bakıxanovun yolunun davamçısı kimi, ilk növbədə şeirlərində riyakar zahidlərin iç üzlərini ifşa etməklə yanaşı, Allahla insanı bütünləşdirən bir fəlsəfəni irəli sürürdü:

*Ey könül, məscid yolunu tərk et, rəhi-meyxanə tut.
Güğmə əldə zahidin təsbihini, peymanə tut.*

*Zahidü məscid təmənnəsini çox etmə, ey könül,
Zahidi bir cügd bil, həm məscidi viranə tut (4, s.50).*

Ona görə, zahid bir tərəfdən dini moizələr oxuyub avam müsəlmanları cənnətlə şirnikləşdirib cəhənnəmlə isə qorxutduğu halda, o biri tərəfdən özü bu dünyada “cənnət” içində yaşayır, üstəlik o biri dünyada da cənnətə gözünü dikib. Halbuki əsil mömin müsəlman üçün Allaha qovuşmaqdan, Onunla bütünləşməkdən böyük bir xoşbəxtlik ola bilməz. O yazır:

*Zahida, ol sənəmin zülfi-çalıpasına bax,
Aç bəsirət gözüvi, nərgisi-şəhlasına bax.*

*Ayeyi-xəmr oxuyur, nəfini inkar qılır,
Tutduğu felini gör, verdiyi mənasına bax.*

*Cənnətə getdi və ya düzəxə mürdə, nə qəmin,
İrsinə dik gözüvü, külçəvü həlvasına bax.*

*İstəyir cənnəti zahid bu qədər hiylə ilə,
Əbləhin fikrini gör, dildə təmənnəsinə bax (4, s.66).*

Eyni zamanda, o, deyirdi ki, zahiddə hünərin olmadığını da, ilahi məhəbbətdən uzaq olduğunu da, hətta insanlıqla üst-üstə düşməyən əməllərini də yaxşı bilir. İlahi məhəbbətə doğru yürümək üçün gərək insanda o, məhəbbətin bir zərresi olsun. O yazır:

*Ey zahidi-xudbin, bilirəm kim, hünərin yox.
Meydani-məhəbbət tərəfə bir güzərin yox.*

*Mehrabda ağlaş ki, cigərdar degilsin,
Bu nari-qəmə yanmağa əsla cigərin yox.*

*Ta müxbiri-eşq oldu könül, bixəbərəm mən,
Zahid, xəbərim yox, bu xəbərdən xəbərin yox.*

*Sən eylə pəri, hur xəyalilə ibadət,
Bəzmində ələnnəqd büti-simbərin yox.*

*Ey zahidi-xüşk, eyləmə üşaqqa təfəxür,
Ahi-səhərin, suzi dilin, çeşmi-tərin yox! (4, s.67).*

Şair onu da yazırdı ki, artıq zahid sözü ilə hər hansı savaba meyil göstərməyin özü də belə doğru hesab edilmir. Çünki zahidin savab dediyinin özündə də, bir riyakarlıq vardır. Bu anlamda zahid kimi

aşkarda müsəlman olub, əslində gizlində isə dinini şeytana verməkdənsə, Şeyx Sənan tək açıq-aşkar bir kafir qızına meyil edib ona görə din dəyişdirmək daha məqbuldur. O yazır:

*Zahida, dinivü sən verdin əbəs şeytanə,
Şeyx Sənan verib öz dilbəri-tərsası üçün (4, s.250).*

Ümumiyyətlə, Şirvaninin nəzərində zahidlər, riyakar din xadimləri İslam dininin ən böyük düşmənləridir. Çünki məhz onların şər əməlləri nəticəsində müsəlmanların çoxu məsciddən üz döndəriblər, xalq arasında molla və zahidin adları çəkiləndə ikrah hissi baş qaldırır. Artıq riyakarlıqla zahidlik sinonim kimi başa düşülür. Şirvani yazır:

*Riyanı tərk elədim, cam tutdum, ey zahid,
Mənim də el gözüna parsalığım var idi (4, s.271).*

Ya da:

*Gecə-gündüz ki, özül məsti-riyadır zahid,
Badədən bəs nə üçün mən qılır ovbaşı?*

*Kəbədə olsa da zahid ki, təvaf etməzdi,
Səngi-meyxanədən olsaydı gər bir daşı (4, s.289).*

Gördüyümüz kimi, Şirvani açıq-aşkar şəkildə zahidləri din düşməni elan etmiş, özünü bir sufi kimi ortaya qoymuşdur. Onun nəzərində zahidlərin, vaizlərin bir qara qəpik dəyəri yox idi. Çünki “naxoş”layıb “xəstə” halına düşən İslam dininin bu vəziyyətində şeytanla əlbir olan zahidlərin payı çox böyük idi:

*Vaiz eləyir mənəfəti-badəni inkar,
Meyxanələrə gör ki, nə əfzundu inadı.*

*Zahid işi zahirdə əbadır və duadır,
Məhün kişidir, hiyləvü təzvir nihadı (4, s.307).*

Ya da:

*Girəm ki, döğər başını səccadəyə zahid,
Tərsadə olan məniyi-zünnarı bilirmi? (4, s.318).*

Ya da:

*Gər oldu mənim canıma canan varis,
Zahid, ola imanuvə şeytan varis (4, s.350).*

Açar sözlər: S.Ə.Şirvani, 19-cu əsr Azərbaycan türk fəlsəfəsi, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, İslam dini, Türk-İslam dünyası, Yeniləşmə, Maarifçilik

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, Bakı, Elm, 2011
2. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005
3. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005
4. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005
5. Nəvvab M.M. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006

Фанк Алекберли

**ОБЩЕСТВЕННО - ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ И РЕЛИГИОЗНО - ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
СЕИД АЗИМА ШИРВАНИ**

Резюме

В статье указано, что Азербайджанский турецкий мыслитель С. А. Ширвани, в отношении исламской религии занимал в целом объективную позицию и являлся лицом, обладающим философским мышлением. Таким образом, в мировоззрении С.А.Ширвани, однозначного противника пережитков, провозгласившего о необходимости идти в ногу со временем, наиболее ярко проявляется вопрос сочетания национально - религиозных ценностей с новаторским духом времени. Главное заключается в том, что Ширвани прямо заявлял об опасности превращения Турецких - Исламских государств и народов в колонии развитых наций в случае отверженности от новизны. Правильность идей Азербайджанского мыслителя не теряет свою актуальность и в настоящее время.

Ключевые слова: С.А. Ширвани, Азербайджанская турецкая философия 19 - го века, Западная культура, Восточная культура, Исламская религия, Турецкий - Исламский мир, Обновление, Просвещение

Faig Alekberli

**SEYID AZIM SHIRVANI'S PUBLIC-ENLIGHTENMENT AND
RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL VIEWS**

Summary

Azerbaijan Turkish thinker S.A.Shirvani was a person with philosophical mentality and in general he had an objective position to the Islamic religion. So unequivocally opposing for conservatism, Shirvani talked about the importance of adjustment of time and his outlook demonstrated the national-religious value of innovative spirit. The most important Shirvani expressed, if the countries and peoples belonging Turkish-Islamic world wouldn't innovate they would stand with the threat of transformations of colony developed countries. Nowadays it hasn't lost its urgency that the Azerbaijan thinker was right in his opinion. It is noted in the article that, his tendency of Western Culture in the last years of his life didn't cause damage in general Azerbaijan Turkish philosophy and the contribution to the history of public opinion.

Keywords: S.A.Shirvani, Azerbaijan, Azerbaijan-Turkish philosophy of 19 century, Western culture, Eastern Culture, Islam Religion, Turkish-Islam world, renewal, enlightenment